

Raxmatullayeva Hadichabonu

Jizzax davlat pedagogika universiteti Tabiiy fanlar fakulteti Biyologiya yo`nalishi 2-kurs talabasi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonda biologik xilma-xillikni saqlash maqsadida Qizil kitobga kiritilgan qush turlari tahlil qilinadi. Qushlarning himoya maqomi, tarqalish joylari, kamayish sabablari va saqlash choralariga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, tahlil doirasida mamlakatimiz uchun ahamiyatli bo'lgan ayrim noyob qush turlari misolida muammolar va takliflar ko'rib chiqiladi. Maqola ekologiya, ornitologiya hamda muhofaza nazariyasi nuqtai nazaridan ishlanib, qushlar bo'yicha muhofaza siyosatini takomillashtirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston; Qizil Kitob; qushlar; biologik xilma-xillik; himoya maqomi; muhofaza choralari; kamayish sabablari.

O'zbekiston hududida qushlarning 470 dan ortiq turi uchrasa-da, ularning bir qismi tabiiy yashash muhitining buzilishi, iqlim o'zgarishi, antropogen bosim, ovchilik va boshqa omillar ta'sirida kamayib bormoqda. Shu sababli 50 dan ortiq qush turi O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan. Bu turlar nafaqat mamlakatimiz, balki butun Markaziy Osiyo ekotizimi uchun katta ekologik ahamiyatga ega. Quyida ularning ayrimlari turkumlari va oilalari bo'yicha izohli tarzda keltiriladi. Qizil Kitob — kamyob, yo'qolib borayotgan yoki xavf ostida turgan turlarni ro'yxatini belgilovchi huquqiy-ilmiy hujjatdir.

Respublikamiz "Qizil Kitob"iga kiritilgan 51 ta qush turi mamlakatimiz biologik resurslari jihatidan katta ahamiyatga ega. Ular orasida ko'chib yuruvchi, hududiy endemik yoki uning tarqalish doirasi cheklangan turlar mavjud. Himoya maqomi odatda turlar sonining kamayishi, yashash hududlarining qisqarishi va antropogen bosim bilan bog'liq.

Qushlar ekotizimda alohida ahamiyat kasb etadi. Ular hasharotlar sonini tartibga soladi, urug'larni tarqatadi, suv havzalari va o'rmonlarning tabiiy muvozanatini saqlaydi. Ammo hozirgi paytda ayrim turlar sonining keskin kamayishi ularning yo'qolib ketish xavfini kuchaytirmoqda.

Laylaklar oilasi vakillari — Turkiston oq laylagi, qora laylak, qoravoy va qoshiqburun qushlari daryo vodiylari, botqoqliklar va suv havzalari atrofida yashaydi. Bu turlar suv jonzotlari bilan oziqlanib, ekotizim tozaligini ta'minlaydi. Afsuski, suv havzalarining quritilishi va sanoat chiqindilari ularning yashash joylarini toraytirmoqda.

Qo'tonlar oilasidan sariq qarqara va kichik oqqo'ton turlari Qizil kitobga kiritilgan. Ular suv havzalarida kichik baliqlar va hasharotlar bilan oziqlanadi. Bu qushlarning soni suv ekotizimining ifloslanishi natijasida kamaymoqda.

Kaptarsimonlar turkumi vakillaridan qora kaptar ham kamyob turlar qatorida. U tog'li hududlarda va qoyali joylarda uya quradi, ammo urbanizatsiya jarayonlari ularning tabiiy yashash joylarini yo'q qilmoqda.

G'ozsimonlar turkumiga kiruvchi qushlar — Olaqanot, Qiziltomoq g'oz, Qiyqirdoq oqqush, Vishildoq oqqush, Marmar churрак, Oq peshonali kichik g'oz va Oqbosh o'rdak

— suv qushlarining eng noyob vakillaridir. Ular asosan ko'llar, suv omborlari va daryolarda yashaydi. Ularning soni iqlim o'zgarishi, suv sathining pasayishi va noqonuniy ov tufayli kamayib bormoqda. Ayniqsa, oqbo'sh o'rdak dunyo miqyosida yo'qolib ketish xavfida turgan turlar sirasiga kiradi.

Turnasimonlar turkumi vakillari — Yo'rg'a tuvaloq, To'xta tuvaloq va Bizg'aldoq — keng dasht va yarim cho'l hududlarida yashaydi. Ular asosan urug'lar va hasharotlar bilan oziqlanadi. Bu qushlarning kamayishiga inson faoliyati, xususan, yerlarning haydalishi va yashash joylarining buzilishi sabab bo'lmoqda.

Turnalar oilasiga mansub Oq turna butun dunyo bo'yicha noyob tur sifatida tan olingan. O'zbekistonning Amudaryo bo'ylarida uchraydi. Ularning asosiy tahdidi suv resurslarining kamayishi va ovchilik hisoblanadi.

Tovuqsimonlar turkumi vakili Zarafshon qirg'ovuli mamlakatimizning endemik turlaridan biridir. U Zarafshon vodiysida tarqalgan bo'lib, ovchilik va o'rmon maydonlarining qisqarishi sababli soni kamaygan.

Kurakoyoqlilar turkumiga kiruvchi Qorabuzov suv havzalari yaqinida yashaydi, suv jonzotlari bilan oziqlanadi va suv ekotizimining muvozanatini saqlashda muhim o'rin tutadi.

Saqoqushlar oilasi vakillari Jingalaksoch saqoqush va Pushti saqoqushlar O'zbekistonning tuzli ko'llari — Sudoche, Dengizko'l va Sho'rko'lda uchraydi. Ular suvning sho'r holatiga moslashgan kamyob qushlardir.

Balchiqchilar turkumiga kiruvchi Osiyo moki loyxo'ragi va Ingichka tumshuqli balchiqchi suv havzalari bo'ylarida yashaydi. Bu qushlarning tabiiy yashash joylari toraygani sababli ular ham Qizil kitobga kiritilgan.

Rjankalar oilasi vakili Torg'oq, Jiqtoqlar oilasi vakili Cho'l jiqtog'i, Baliqchilar oilasi vakili Qoraboshli baliqchi va Bulduruqsimonlar turkumi vakili Oqbo'vur ham Qizil kitobdagi qushlar qatoriga kiradi. Ularning har biri cho'l yoki suv havzalari ekotizimida o'ziga xos ekologik rol o'ynaydi.

Kunduzgi yirtqichlar turkumi vakillari — Itolg'i, Lochin, Dasht miqqiysi va Mallabosh lochin — biologik muvozanatni saqlashda katta ahamiyatga ega. Ular kemiruvchilar va mayda qushlarni ovlaydi, lekin noqonuniy ov, zaharlanish va yashash joylarining yo'qolishi ularni xavf ostida qoldirgan.

Qizilqanotsimonlar turkumi vakili Qizilg'oz suv bo'ylarida yashovchi yirik suv qushidir. U ham ekologik omillar ta'sirida soni kamaygan turlar sirasiga kiradi.

Qarchig'aysimonlar turkumi va Qarchig'aylar oilasi O'zbekiston faunasining eng muhim yirtqich qushlarini o'z ichiga oladi. Ular orasida Oqbo'shli qumoy, Burgut, Janubiy Yevropa burguti, Katta burgut, Boltayutar, Ilonxo'r burgut, Cho'l burguti, Qironqora, Kichik burgut, Oq dumli suvburgut, Uzun dumli suvburgut, Qumoy, Cho'l bo'ktargisi, Tasqara va Qirg'iyburgut kabi turlar bor. Ularning hammasi yuqori trofik pog'ona vakillari bo'lib, tabiiy muvozanatni saqlashda, kemiruvchilar sonini nazorat qilishda va biologik xilma-xillikni muhofaza etishda beqiyos ahamiyatga ega. Ularning soni kamayishining asosiy sabablari — ovchilik, elektr liniyalari, pestitsidlar ta'siri va uya joylarining buzilishi hisoblanadi.

Ushbu turlar O'zbekiston ekotizimining muhim qismi bo'lib, ularni muhofaza qilish uchun davlat, jamoat va xalqaro tashkilotlar hamkorligi zarur. Maxsus qo'riqxonalar, biosfera hududlari, ekologik monitoring va aholining ekologik madaniyatini oshirish bu borada asosiy choralardir.

Kamyob qushlar bilan ishlashda birinchi navbatda ularning mavjud holatini aniqlash, tarqalish xaritasini tuzish, keyin esa muhofaza tadbirlarini belgilash zarur. Masalan, ro'yxatda keltirilgan qush turlari "yo'q bo'lib ketish arafasida", "zaif holatda", "soni kamayib borayotgan" kabi toifalarga bo'lingan.

Qush turlarining kamayishiga bir qancha sabablar ta'sir qiladi. Jumladan:

- Yashash muhiti degradatsiyasi — suv havzalari to'lib-toshishi, o'rmonzor hududlar kesilishi yoki parchalanishi.
- Bosqinchilik va noqonuniy ov — kamyob qushlar to'liq muhofazasiz hududlarda o'ldirilishi yoki tuxumlari majburiy yig'ilishi mumkin.
- Elektro-tarmoqlar, baland inshootlar, VS tutashuvlar — migratsiya paytida xavf tug'diradi.
- Iqlim o'zgarishi — migratsiya marosimini, oziq zanjiri tizimini buzishi mumkin.

Mamlakatimiz uchun bu muammolar ayniqsa ahamiyatli, chunki hududlardagi suv havzalari va o'ziga xos ekotizimlar (masalan, Amudaryo uzviy zonasidagi) kamyob qushlar uchun muhim. Qushlarning kamayishi biologik xilma-xillikka, ovqat zanjiriga va ekotizim barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Maqolada O'zbekistonda "Qizil Kitob"ga kiritilgan qush turlari va ularning muhofazasi masalalari ko'rib chiqildi. Qushlar biologik xilma-xillikni ta'minlashda muhim bog'ni tashkil qiladi va ularning soni kamayishi nafaqat tabiatga, balki insoniyatga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, muhofaza choralari mustahkam, monitoring tizimi doimiy bo'lishi va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi zarur. Kelgusida ekologik tarbiya, huquqiy mexanizmlar, xalqaro hamkorlik orqali kamyob qushlarni himoyalash borasida aniq natijalarga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobi, 2-jild (2-е изд.) 2003,
2. O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobi, 2-jild 2009, s.
3. "O'zbekiston Respublikasining 'Qizil Kitobi' (hayvonlar)". — URL.
4. "Yurtimizda 51 turdagi qush 'Qizil Kitob'ga kiritilgan". Uzbek Agency report.
5. "O'zbekiston Qizil Kitobiga kiritilgan qushlar ro'yxati". Uzpedia.
6. "O'zbekiston Qizil Kitobi va uning turlarini ekosistemalar doirasida o'rganish". Slide material.
7. "Tabiat bilan tanishtirish va ekologik tarbiya". Pedagogik material.
8. "Qushlarning ko'payishi va rivojlanishi" (etimologik, ekologik tadqiqot).